

Mehmet Azimli. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3: Hz. Osman*. 1. baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013. 208 s. ISBN: 978-9944-162-69-2.

HALİL İBRAHİM HANÇABAY
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
halilhancabay@gmail.com

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-i Râşidîn olarak isimlendirilen dönem birçok açıdan önem taşımaktadır. Her ne kadar dört halifenin kendi dönemlerindeki gelişmeler ayrı ayrı değerlendirildiğinde hepsi farklı cihetlerden öne çıksa da Hız. 'Uşmân dönemi bunların içinde ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu dönemde yaşanan hadiseler ve sonrasında Hız. 'Uşmân'ın öldürülmesi İslam toplumunun şekillenmesinde nispeten daha etkili olmuş ve hatta bazı alanlardaki tesirleri günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla bu süreçte yaşanan olaylarla ilgili rivayetlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi hem bu dönemin hem de İslam tarihinin sonraki dönemlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Mehmet Azimli de *Dört Halifeyi Farklı Okumak* üst başlıklı serinin üçüncü kitabında Hız. 'Uşmân dönemini ve bu dönemdeki hadiseleri incelemeyi hedeflemektedir. Konu itibariyle Türkçe literatürde benzer birçok çalışma olmasına rağmen "Hız. Peygamber'in ashabının gerçek hayatlarını öğrenmek ve ibret almak üzere [bir] okuma yapacağını" (ss.9-10) ve "uydurma rivayetler çerçevesinde geliştirilen övgücü anlayışa prim vermeyeceğini" (s.10) söyleyen Azimli'nin kitabının bu dönemdeki hadiseleri anlama ve yorumlama bakımından söz konusu çalışmalar içinde ilk örnek olduğu söylenebilir. Bu yazıda müellifin kitapta dile getirdiği bazı hususlarla ilgili değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Önsöz, beş bölüm, bibliyografya ve dizin kısımlarından oluşan kitabın birinci bölümünde Hız. 'Uşmân'ın halife olmadan önceki hayatı ve halife seçilmesi üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün giriş kısmında (ss.11-15) konuyla ilgili kaynakları değerlendirmekten ziyade Sünnî ve Şiî bakış açısının Hız. 'Uşmân dönemindeki hadiseleri anlamada taşıdığı bazı "problemlere" değinen yazar, tarihçiler tarafından eleştirilen Seyf b. 'Umer'in (ö.180/796) tek başına aktardığı –İbn Sebe– rivayetlerine itibar edildiğini ancak benzer hadiseleri farklı şekillerde aktaran Ebū Miḥnef

(ö.157/773-74) ve el-Vākidi'nin (ö.207/823) ise yalancılıkla suçlandığını iddia etmektedir (s.14). Ancak konuyla ilgili belirtilen kaynakta¹ Ebū Miḥnef ve el-Vākidi'nin yalancılıkla suçlandığına dair her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Aksine Yūsuf el-İş'in önemli bir tespitine² işaret edilerek Seyf'in rivayetinin diğer iki râvinin rivayetinden neden farklı olduğu vurgulanmaktadır.

Bu bölümün ikinci kısmında Hz. 'Umer'in kendisinden sonraki halifeyi seçmek üzere şûrâ meclisini oluşturması ve Hz. 'Usmân'ın halife seçilmesi üzerinde durulmaktadır. Yazara göre Hz. 'Umer'in Hz. Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği kişilerin yeni halifeyi seçmesini istemesi oldukça tartışmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber'in razı olarak vefat ettiği kişiler bu şahıslarla sınırlı değildir (s.26). Hâlbuki Hz. 'Umer Hz. Peygamber'in bunlar cennet ehliendir dediği kişilerden *o sırada* hayatta olanların şûrâ meclisini oluşturmasını istemiştir. Aşere-i mübeşşereden olduğu halde eniştesi ve amcasının oğlu Sa'd b. Zeyd'i (ö.51/671[?]) ise muhtemelen akrabası olduğu için dışarıda bırakmış, oğlu 'Abdullâh'ı da halifeyi seçmek ama kendisi halife seçilmemek kaydıyla ve istişare amacıyla şûrâya dâhil etmiştir. Rivayetin devamında –ki yazarın da birkaç sayfa sonra uzun uzun zikrettiği üzere (s.29)– Hz. 'Umer bu sahabileri aynı zamanda toplumun önde gelen kişileri oldukları için şûrâya seçtiğini söylemiştir. Hatta onlara yaptığı nasihatte “Sizler birlik ve beraberlik içinde olduğunuz müddetçe insanlardan korkmuyorum. Fakat ben sizin aranızda ihtilafa düşmenizden ve bu ihtilafınızdan dolayı insanların da kendi aralarında ihtilafa düşmesinden korkuyorum” diyerek³ bu yöndeki kanaatini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Hz. 'Umer'in şûrâ üyelerini belirlerken iki hususu da göz önünde bulundurduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Diğer taraftan birbirleriyle akraba oldukları için 'Abdurrahmân b. 'Avf, Sa'd b. Ebî Vaḥkâş ve Hz. 'Usmân'ın oylarının bir tarafta olacağını açıkça belli olduğunu dolayısıyla Hz. 'Usmân'ın seçileceğinin anlaşıldığını dile getiren yazar Hz.

¹ Bkz. İsmail Yiğit, “Osman,” *DİA*, c.33, s.439.

² Ebū Miḥnef, el-Vākidi ve Seyf'in rivayetlerinin aynı konuları ele almasına rağmen birbirinden farklı ve birbirine zıt bilgiler içerdiğini belirten el-İş, her üç râvinin muhaddisler tarafından çok ciddi bir şekilde eleştirildiğini bundan dolayı bu rivayetlerden hangisinin doğru olduğuna karar verebilmek için bu dönemle ilgili olayların anlatıldığı sahih rivayetlerle bu rivayetlerin karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Daha sonra bunu ortaya koymak için bir inceleme yapan el-İş, Seyf'in rivayetlerinin Ebū Miḥnef ve el-Vākidi'nin rivayetlerine kıyasla fitne olaylarına şahit olan kişilerin aktarmış olduğu üç sahih rivayetle aynı doğrultuda olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bunlar Ebū Useyd el-Enşâri'nin mevlâsı Ebū Sa'd, el-Ahnef b. Kaş ve Ebū Huneys Sehm el-Ezdi'nin rivayetleridir. Bkz. Yūsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Umeviyye* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988), ss.34-40, 65.

³ Eṭ-Ṭaberî, *Tārîḫ*, tah. Ebū'l-Faḍl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1967), c.4, s.228.

‘Umer’in de bu durumun farkında olduğunu ve hatta onun arzu ettiği adayın seçildiğini iddia etmektedir. Ayrıca oyların eşit olması durumunda ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın bulunduğu grubun tercih ettiği adayın seçileceğini bu nedenle yapılan seçimin tarafsız olduğunun iddia edilemeyeceğini ileri sürmektedir (ss.27-28). Buna ek olarak Hz. ‘Umer’in ‘Abdullāh b. ‘Abbās’a (ö.68/687-88) “Size (Haşimoğullarına) görev verdiğimizde ümmetin başına buyruk olmanızdan endişe ediyorum” dediğini iddia eden yazar Hz. ‘Umer’in Hz. ‘Alī’nin halife olmasını istemediğini hatta bu kurulu oluşturarak Hz. ‘Uşmān’ın seçilmesini net olarak belirtmese de kapalı olarak istediğini öne sürmektedir (s.28).

Yazarın iddialarıyla ilgili üç hususa işaret edilmelidir.

(1) Yazar şûrâ üyeleri arasındaki akrabalık bağlarına dayanarak bir sonuca varmaya çalışmış ancak Hz. ‘Umer’in şûrâdaki muhtemel oy dağılımıyla ilgili kanaatini bildiren farklı rivayetleri⁴ ve seçim sürecinin birinci dereceden şahidi olan el-Misver b. Maḥrame’nin (ö.64/683) aktarmış olduğu rivayeti⁵ görmezden gelmiştir. Diğer taraftan ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın şûrâ üyelerinin yanı sıra hem Medine’deki insanlarla hem de Hac mevsimi münasebetiyle diğer şehirlerden gelen kabile reisleri ve ordu

⁴ Hz. ‘Umer’in şûrâdaki oy dağılımıyla ilgili kanaatini bildiren ve ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın konumuyla ilgili rivayetlere bakılırsa söz konusu rivayetlerde metin birliğinin olmadığı görülmektedir. Mesela bir rivayete göre Hz. ‘Umer ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın isabetli bir tercih yapacağını ve bu konuda Allah’ın kendisini koruyacağını ifade ederek şûrâ üyelerine onu dinlemelerini söylemiştir. Bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, s.229. El-Vākidi’nin aktarmış olduğu rivayete göre Hz. ‘Umer, azınlığın çoğunluğa uymasını söylemiş ve buna itiraz edenlerin öldürülmelerini emretmiştir. Bkz. el-Belāzurī, *Ensābu’l-Esrāf*, nşr. S. D. F. Goitein (Jerusalem: The Hebrew University Press, 1971), c.5, s.18. Bir başka rivayete göre ise Hz. ‘Umer, üç kişi bir tarafa üç kişi de bir tarafa olursa oğlu ‘Abdullāh’ın bulunduğu tarafa başvurmalarını söylemiştir. Bkz. *el-İmāme ve’s-Siyāse*, tah. Ṭāhā Muḥammed ez-Zeynī (Kahire: Mu’essesetu’l-Halebī, 1967), c.1, s.29. Konuyla ilgili diğer rivayetler için bkz. el-Ya’kübī, *Tārīḫ* (Beirut: Dāru Şādir, [ty.], II, 160; eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, s.192.

⁵ Hz. ‘Uşmān’ın halife seçilmesi ve bu süreçte yaşananlarla ilgili en detaylı bilgiler el-Misver b. Maḥrame (ö.64/683) ve Ebū Miḥnef’in (ö.157/773-74) (‘Amr b. Meymūn (ö.74/693 [?]) kanalıyla) nakletmiş olduğu rivayetlerde anlatılmıştır. Konuyla ilgili bu iki rivayet arasında belirgin farkların olduğu anlaşılmaktadır. El-Misver b. Maḥrame’nin aktardığı rivayette Hz. ‘Uşmān’ın akrabası olması hasebiyle ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın vereceği karardan dolayı Hz. ‘Alī’nin duyduğu herhangi bir endişeden bahsedilmemektedir. Ayrıca bu rivayette anlatılanlar el-Buḥārī’nin Ḥumeyd b. ‘Abdurrahmān yoluyla aktarmış olduğu ve sahih olarak kabul edilen bir başka rivayetteki bilgilerle paralellik arz etmektedir. Bkz. Aḥkām, 43. Ayrıca bkz. Muḥammed b. Ṭāhir el-Berzencī, *Şahīḫu ve Da’ifu Tārīḫi’l-Ṭaberī* (Dimeşk-Beyrut: Dāru İbn Keşīr, 2007), c.3, ss.303-304. Ebū Miḥnef rivayetine gelince, Hz. ‘Uşmān’la ‘Abdurrahmān b. ‘Avf arasındaki akrabalık bağlarından dolayı Hz. ‘Alī’nin taşıdığı endişe farklı tonlarda rivayetin neredeyse tamamına yansımış ve nihayetinde de âdeta onu bu “endişesinde haklı çıkaracak” bir ifadeyle rivayet sonlandırılmıştır. Şöyle ki Hz. ‘Alī, ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ın Hz. ‘Uşmān’ı kayırdığını ve kendilerine karşı birbirlerine destek olduklarını ancak bu duruma kendisinin sabredeceğini bildirmiştir. Daha sonra ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’a hitaben “Bu işin [tekrar] sana dönmesi için ‘Uşmān’ı tayin ettin” diyerek Hz. ‘Uşmān’ın kendisinden sonra ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’ı halife tayin edeceği için onun böyle davrandığını söylemiştir. El-Misver b. Maḥrame rivayeti için bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, ss.192-193, 234-240. Ebū Miḥnef rivayeti için bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, ss.227-234.

komutanlarıyla üç gün boyunca istişare ettiği dikkate alınırsa seçimin herkesin gözü önünde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda şayet bir “taraf tutma”dan veya “akrabalık bağlarının etkisi”nden bahsediliyorsa toplumun bu duruma göz yumması söz konusu olamazdı. Ayrıca ‘Abdurrahmān b. ‘Avf dışındaki şûrâ üyelerinden Sa’d b. Ebī Vakḳāş ve ez-Zubeyr b. el-‘Avvām’ın seçim sürecinde hem Hz. ‘Alī’yi hem de Hz. ‘Uşmān’ı desteklediklerine dair rivayetler bulunmaktadır.⁶ Dolayısıyla Hz. ‘Uşmān ve ‘Abdurrahmān b. ‘Avf’in akrabası olması hasebiyle Sa’d b. Ebī Vakḳāş’ın daha başından beri kimi destekleyeceği belliydi şeklinde bir yorum yapmak en azından bu rivayetlerin bile dikkatli bir şekilde değerlendirilmediğini göstermektedir.

(2) Şûrâ görüşmeleri esnasında Hz. ‘Umer’in Hz. ‘Alī⁷ ve Hz. ‘Uşmān’ın⁸ yanında ‘Abdurrahmān b. ‘Avf⁹ ve Sa’d b. Ebī Vakḳāş’a¹⁰ da şayet halife seçilirlerse ailelerini insanların üzerinde baskı kurdurmamalarını söyleyerek benzer uyarılar yaptığını dair rivayetler bulunmaktadır. Eğer bu rivayetleri birlikte değerlendirmeyip yazarın meseleye yaklaşım tarzını dikkate alacak olursak Hz. ‘Alī’ye bu uyarıyı yaparken onun halife olmasını istemeyen Hz. ‘Umer’in benzer uyarıları Hz. ‘Uşmān’a yapmasını nasıl anlamamız gerekecek? Yine Hz. ‘Umer’in kendisinden sonraki halifeye Sa’d b. Ebī Vakḳāş’ı Kûfe valiliği için vasiyet etmesini Hz. ‘Umer’in Sa’d’ın halife seçilemeyeceğini bilmesiyle irtibatlandıran (ss.27-28) yazara göre Hz. ‘Umer tarafından ailesiyle ilgili Sa’d’a yapılan uyarılar nasıl değerlendirilmelidir? Bu ve benzeri sorular için tatmin edici bir açıklaması olmayan yazar “Zaten bu şûrâdan Osman’ın çıkacağı seçim olmasa da belliydi ve seçim sonucunda da o tercih edildi” diyerek (s.28) konuyu izah etmeye çalışmıştır.

(3) Yazar Hz. ‘Umer’in Hz. ‘Alī hakkındaki kanaatiyle ilgili tek (ve yanlış) bir rivayeti dikkate almış ve Hz. ‘Umer’in, Hz. Peygamber’in vergi âmili olarak kendi ailesinden hiç kimseyi görevlendirmemesiyle ilgili ‘Abdullāh b. ‘Abbās’a yönelttiği “Acaba Rasûlullah böyle bir vazife aldığınız takdirde konumunuzdan dolayı birbirinizle yardımlaşmanızdan mı korktu/çekindi?”¹¹ şeklindeki soruyu rivayetin bağlamını dikkate almadan

⁶ İlgili rivayetler için bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, ss.231-232, 237-238. Krş. el-Belāzurī, *Ensāb*, c.5, s.20.

⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, s.192.

⁸ El-Belāzurī, *Ensāb*, c.5, s.16. Krş. İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳātu’l-Kubrā*, tah. İhsān ‘Abbās (Beyrut: Dāru Sādir, tsz.), c.3, ss.340-341.

⁹ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳāt*, c.3, s.344.

¹⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, s.192.

¹¹ Ebū Yūsuf, *Kitābu’l-Ḥarāc* (Beyrut: Dāru’l-Ma’rife, 1399/1979), ss.113-114.

“Size görev verdiğimizde ümmetin başına buyruk olmanızdan endişe ediyorum” diyerek aktarmış ve metnin aslını tahrif eden tercümeyle¹² de tahrif ederek rivayeti anlamsız bir hale sokmuştur. Hâlbuki söz konusu diyalog Hıms’ın vergi âmili vefat edince buraya yeni vergi âmili tayin isteyen Hz. ‘Umer’le ‘Abdullâh b. ‘Abbâs arasında geçmektedir ve Hz. ‘Uşmân’ın halife seçilmesi sırasındaki gelişmelerle hiçbir alakası yoktur.

Konunun devamında şûrâ meclisi oluşturulurken Hz. ‘Umer tarafından ensârın dışlandığı ve Kureyşliliğin ön plana çıktığı dile getirilmiş, ayrıca bu konuda Hz. ‘Umer’in hata ettiği, şayet o günkü toplumun bütün kesimleri seçime dâhil edilseydi Kureyş endeksli saltanat baskısının ortadan kalkacağı öne sürülmüştür. Bu konudaki yorumlarda bir adım daha ileri gidilerek Hz. ‘Umer’in yönetimi bir daha çıkmamak üzere yüzyıllar boyu Kureyşlilere teslim etmesinin anlaşılabilir bir tavır olmadığı söylenmiştir (ss.34-36). Ancak yukarıda da zikredildiği üzere Hz. ‘Umer’in şûrâya dâhil ettiği kişileri belirlerken belli kıstasları göz önünde bulundurduğu bilinmektedir. Nitekim onun bu altı kişiyi seçmesiyle ilgili kararına Hz. Peygamber’in vefatından sonra kendilerinden birisinin halife olmasını isteyen ve bu süreçte dışlandığı iddia edilen ensâr da dâhil olmak üzere toplumun hiçbir kesiminden itiraz gelmemiştir. Ancak yazarın ön kabulüne göre ensârın bu duruma itiraz etmesi gerekmez miydi? Ensârı böyle bir “suskunluğa” iten sebep nedir? Diğer taraftan gerek Hz. ‘Umer ve gerekse Hz. ‘Uşmân döneminde dışlandığı iddia edilen ensârdan birçok kişinin önemli görevlere getirildiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Mesela ‘Umeyr b. Sa’d b. ‘Ubeyd Hıms (ve bir süre Dimeşk) valiliğine,¹³ ‘Abdurrahmân b. Sehl, ‘Utbe b. Gâzvân’dan (ö.17/638) sonra Basra valiliğine ve Hz. ‘Uşmân döneminde Bizans’la yapılan savaşlarda ordu komutanlığına,¹⁴ ‘Ubâde b. eş-Şâmit (ö.34/654) Suriye fethi sırasında Hıms valiliğine,¹⁵ Huzeyfe b. el-Yemân (ö.36/656) da

¹² Hz. ‘Umer’in ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a sorduğu soru “[Rasûlullah] Resûlullah’a yakınlığınız sebebiyle devlete isyan edip kendi başınıza buyruk olmanızdan mı korktu?” şeklinde aktarılmıştır. Bkz. *Kitabü'l-Haraç*, terc. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1973), s.187. Hâlbuki metnin aslında bu ifadeler yer almamaktadır. Yazar söz konusu rivayetle ilgili İbnu'l-Eşîr'in *el-Kâmil* isimli eserini de kaynak olarak göstermiştir. Ancak belirtilen sayfada eve giren isyancılar tarafından Hz. ‘Uşman’ın nasıl şehit edildiği anlatılmaktadır ve Hz. ‘Umer’le ‘Abdullâh b. ‘Abbâs arasında geçtiği iddia edilen diyalogla ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yazarın kullandığı baskı için bkz. İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tah. Ebû'l-Fidâ ‘Abdullâh el-Kâdî ve diğerleri (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), c.3, s.68.

¹³ İbn Sa’d, *eş-Tabakât*, c.3, s.458; İbn ‘Asâkir, *Tarihü Medîneti Dimeşk*, tah. Ebû Sa’id ‘Umer b. Garâme el-Amrâvî (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1995-1998), c.46, s.478.

¹⁴ İbn ‘Asâkir, *Tarih*, c.34, ss.420-421; İbn Hacer, *el-İşâbe fi Temyizi'sh-Şahâbe*, tah. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd ve diğerleri (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), c.4, ss.264-265.

¹⁵ El-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s.187.

Medā'in valiliğine tayin edilmiştir.¹⁶ Huzeyfe b. el-Yemān aynı zamanda 'Uşmān b. Hunejf'le (ö.41/661 [?]) birlikte Sevād bölgesi fethedilince Hz. 'Umer tarafından bu bölgede uygulanacak yeni vergi sisteminin esaslarının belirlenmesi için görevlendirilmiştir.¹⁷ Muhammed b. Mesleme (ö.43/663) hem Hz. 'Umer hem de Hz. 'Uşmān dönemlerinde yöneticilerin denetlenmesi için müfettiş tayin edilmiştir.¹⁸ Ensārın Hulefā-yi Râşidîn döneminde ordu komutanlığı, vergi memurluğu, valilik gibi görevlere getirilmesiyle ilgili zikredilen bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak siyasetten genellikle uzak bir hayat yaşayan ensārın ticaretle uğraştığı, dini ilimlerle ve bilhassa hadis rivayetiyle meşgul olduğu ve fetihlere katıldığı göz önünde bulundurulursa elbette ki Kureyş'e nazaran idari işlerde daha az görev aldıkları söylenebilir. Ancak yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere bu durum hiçbir şekilde ensārın dışlandığı anlamına gelmemektedir.

"Hz. Osman Dönemi Fetihleri" başlığını taşıyan ikinci bölümde Kuzey Afrika fethi başta olmak üzere Kıbrıs'ın fethi, Bizanslılarla Akdeniz'de yapılan ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Zātu'ş-Şavārî deniz savaşı ve Doğu'ya yapılan seferler ele alınmıştır (ss.37-47).

Üçüncü bölümde Divan teşkilatının işleyişi, göç sorunu, Tulekâ'nın sebep olduğu problemler, kabileler arasındaki çekişmeler, yeni Müslüman olanların intikam duygusu, İbn Sebe'nin rolü ve Hz. 'Uşmān'ın karakteri olmak üzere bu dönemde meydana gelen olayların nedenleri üzerinde durulmuştur. Bunlar arasında yazarın "Adaletsiz Paylaşım (Divan Teşkilatı)" ve "İbn Sebe Meselesi" başlığı altında ileri sürdüğü iki iddia öne çıkmaktadır. Yazar Hz. 'Umer zamanında tesis edilen Divan teşkilatında Hz. Peygamber ve Hz. Ebū Bekr'in dönemlerinde olduğu gibi herkese eşit pay dağıtılmadığını ve bu durumun adaletsizliğe yol açtığını ileri sürmüştü ve devamında Hz. 'Umer'in bu adaletsizliği itiraf ettiğini söylemiştir. Ayrıca vefat edeceği sene bu uygulamanın halife tarafından kaldırılıp herkese eşit ücret verileceğini ifade etmiştir (ss.47-48). Bilindiği üzere hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ebū Bekr dönemlerinde devletin fetihler ve vergiler yoluyla elde ettiği gelirler çok azdı ve bunlar sadece Medine'deki Müslümanlara veriliyordu. Hatta Hz. 'Umer de halifeliğinin ilk yıllarında *fey'* gelirlerinin azlığından dolayı bunları herkese eşit bir şekilde dağıtıyordu. Daha sonra fetihlerin artması ve *fey'* gelirlerinin çoğalmasıyla birlikte Divan teşkilatını kurmuş ve kâtiplere Hz. Peygamber'in kabilesinden başlayarak

¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, c.7, s.317.

¹⁷ El-Belāzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, ss. 385-386.

¹⁸ Ataullah Şahyar, "Muhammed b. Mesleme," *DİA*, c.40, s.555.

insanları İslam'a girişteki önceliğine göre yazmalarını söylemiştir. Dolayısıyla Hz. 'Umer'in burada gözettiği husus insanların İslam'a girişi ve sonrasında gösterdiği fedakârlık, cihada katılma veya ihtiyaç gibi hususlardır.¹⁹ Nitekim "Ben Rasûlullah'a karşı savaşanlarla Rasûlullah'ın yanında savaşanları bir tutmayacağım"²⁰ sözü onun bu konudaki görüşünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili yazarın kullanmış olduğu rivayete gelince Hz. 'Umer şöyle söylemektedir "[Atiyye konusunda] insanların bir kısmını diğerinden üstün tuttum. Şayet bu sene yaşarsam insanları birbirine eşitleyeceğim. Ancak hiç bir surette kırmızıyı siyahtan, Arap olanı Arap olmayandan üstün tutmadım, Rasûlullah'la Ebû Bekr nasıl davrandıysa ben de öyle davrandım."²¹ Yazar rivayetin sadece ilk kısmını dikkate alarak Hz. 'Umer'in "adaletsizliğin itirafından" söz ettiğini ileri sürmüş ancak rivayetin geri kalanını göz ardı ederek onun *fey'* gelirlerinin dağıtımında adâletle hükmetmeye çalıştığını görmezden gelmiştir. Diğer taraftan konuyla ilgili yazarın dikkate almadığı diğer rivayetler²² de hesaba katılırsa Hz. 'Umer'in bu konuda eşitliği sağlamak yerine düşük seviyede atiyye alanların miktarlarını arttırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Hz. 'Uşmân dönemindeki atiyyelerle ilgili uygulamalara gelince yazarın konuyla ilgili ifadesini olduğu gibi buraya almak istiyoruz:

Hz. Osman, Kisra'dan kalan arazileri Zübeyr, Talha, Habbab, Said b. Zeyd, Adiy b. Hatem ve Halid b. Urfuta gibi sahabilere ikta olarak dağıtmıştı (İbn Şebbe, 1021). Adaletsiz mal dağıtımı sadece Kureyş'in kendisi ile de kayıtlı kalmıyordu. Kureyş'e bağlı olan mevaliler bile, diğer kabilelere bağlı mevalilere üstün tutuluyor ve onlara maaş bağlanırken diğerlerine verilmiyordu. Çünkü, Kureyşlilerin "Biz diğerleri gibi değiliz." şeklindeki baskılarına dayanamayan halife, onların mevalilerine de maaş tahsis etmişti. Böylece toplumda Kureyşlilerin aristokrat tavırları mevalilerinde bile devam ediyor, halkın malı bir zümre eliyle yağmalanıyordu (İbn Şebbe, 989). (s.50)

Yazarın iddialarıyla ilgili iki noktaya işaret edilmelidir.

¹⁹ 'Abdul'azîz Dürî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, terc. Sabri Orman (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), s.26 vd.; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), s.228 vd.

²⁰ İbn Sa'd, *eş-Şebabât*, c.3, s.296.

²¹ El-Ya'kübî, *Târîh*, c.2, s.154.

²² Konuyla ilgili rivayetlerde Hz. 'Umer'in "Eğer yaşarsam atiyyesi az olanları iki bin yapacağım", "Eğer yaşarsam Müslümanların atiyyesini üç bin yapacağım" veya "Mal arttıkça insanların atiyyesini arttıracam" dediği zikredilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, *eş-Şebabât*, c.3, ss.304-305.

(1) Tarih kaynaklarına bakıldığında Hz. ‘Uşmân’ın iktâ verdiği sahabelerin yazarın yukarıda zikrettiği şahıslarla sınırlı olmadığı görülür. Nitekim Sevād bölgesindeki *şavâfî* arazilerden ve köylerden ‘Abdullâh b. Mes‘ûd, ‘Ammâr b. Yâsir, Sa‘d b. Mâlik, Vâ’il b. Hıcr el-Ḥadramî (ö.51/671 [?]), Eş‘aş b. Ḳays el-Kindî (ö.40/661), Cerîr b. ‘Abdullâh el-Becelî (ö.51/671) gibi şahıslara da iktâ verilmiştir.²³ Bu isimlerin içinde özellikle ‘Abdullâh b. Mes‘ûd, ‘Ammâr b. Yâsir ve Ḥabbâb b. el-Erett (ö.37/657-58) gibi mevâliden olan sahabelerin de yer aldığı göz önünde bulundurulursa ölü arazilerin ihyasına yönelik ve kira usulü ile verilen bu iktâların²⁴ belli bir kabileye veya aileye hasr edilmediği anlaşılmaktadır.

(2) Yazarın atıyyeler konusunda Ḳureyş’e bağlı mevâlilerin bile üstün tutulduğuna dair iddiasına gelince, konuyla ilgili kaynak olarak gösterilen rivayette Ḳureyşlilerin hiçbir surette halifeye baskısından bahsedilmemektedir. Söz konusu rivayette Hz. ‘Uşmân’ın Ḳureyş’in mevâlîsinden her birine beş dinar *tu‘me*²⁵ verdiği, bunun sebebi olarak da Ḳureyş’in “Biz diğerleri gibi değiliz. Bizim destekçilerimiz/yardımcılarımız ancak bizim mevâlîmizdir” dediği belirtilmektedir. Rivayetin devamında da Hz. ‘Uşmân’ın *bu tu‘meyi* sadece Ḳureyş’in mevâlîsine verdiği zikredilmektedir.²⁶ Burada Ḳureyş’in “Biz diğerleri gibi değiliz” sözüyle hemen bir sonraki rivayette Hz. Peygamber’in sözüne telmihte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu rivayette Hz. Peygamber “Her kavmin bir destekçisi/yardımcısı vardır. Ḳureyş’in destekçisi/yardımcısı da mevâlîsidir” buyurmaktadır.²⁷ Dolayısıyla rivayetlere parçacı bir yaklaşım sergilenmeyip bir sonraki rivayet de dikkate alınsaydı burada geçen “Biz diğerleri gibi değiliz” ifadesi bağlamdan koparılarak “Ḳureyşlilerin aristokrat tavırları mevalilerinde bile devam ediyordu” (s.50) şeklinde anlaşılmazdı.

Hz. ‘Uşmân dönemindeki olayların nedenleriyle ilgili yazarın ele aldığı bir diğer konu “İbn Sebe Meselesi”dir (s. 63-68). İbn Sebe’nin gerçek mi

²³ El-Belâzurî, *Fütuhu’l-Bıldan*, s.392. Ebü Yüsuf isim vermemele birlikte bu şahısların yanında sahâbeden başkalarının da iktâ arazilerine sahip olduğunu söylemektedir. Bkz. *Kitâbu’l-Ḥarâc*, s.62.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, “İktâ,” *DİA*, c.22, s.43 vd.

²⁵ *Tu‘me* ihtiyaç sahiplerine ve devlet görevlilerine mülkiyeti devlete ait yerlerden ayrılan tahsisattır. *Tu‘me* sadece Müslümanlara mahsus kılınmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber Medine’de yaşayan Yahudi ‘Urayd kabilesine her hasat mevsiminde hububat ve hurmadan *tu‘me* vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Celal Yeniçeri, “Tu‘me,” *DİA*, c.41, ss.371-372.

²⁶ İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Munevvera*, tah. Fehîm Muḥammed Şeltût (Cidde: Dâru’l-İşfahânî, 1973), c.3, s.989.

²⁷ İbn Şebbe, *Târîh*, c.3, ss.989-990. Hz. Peygamber’in hadisi için ayrıca bkz. Ahmed b. Ḥanbel, *Musned*, tah. Şu‘ayb Arna‘ût ve diğerleri (Beirut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1995-2001), c.40, s.33.

yoksa hayalî bir şahsiyet mi olduğu meselesi birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. Özellikle Seyf b. ‘Umer’in İbn Sebe’ hakkında tek kaynak olması İbn Sebe’nin hayalî bir şahsiyet olduğuna dair kanaatlerin daha yüksek sesle dillendirilmesine sebep olmuştur. Ancak burada özellikle işaret edilmesi gereken husus fitne dönemindeki olayların nedenleri incelerken sadece Seyf rivayetlerine dayanmak veya İbn Sebe’ ile ilgili tek kaynak olduğu gerekçesiyle bu rivayetleri görmezden gelmek konuyu daha da anlaşılabilir hale getirecektir. Dolayısıyla bu dönemdeki olayları çok ayrıntılı biçimde, fakat birbiriyle çelişen ve neredeyse içinden çıkılmaz bir yığın rivayetle aktaran kaynakların mukayesesi yapılmalıdır.²⁸ Çünkü böyle bir yöntem ‘Abdul‘azîz Dürî’nin de ifadesiyle²⁹ hem tarihçilerin ayrıntılı bir şekilde tanınmasını hem de fitne dönemindeki olayları anlamada derinlik kazanmayı sağlayacaktır. Ancak Seyf b. ‘Umer’in rivayetlerinin tamamen kurgu, İbn Sebe’nin de hayalî bir şahsiyet olduğu önkabulünden hareket eden yazarın söz konusu rivayetleri incelerken böyle bir bakış açısına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Yazara göre Sünnî bakış açısı sahabenin masumiyetine hanel getiren ve inanılmak istenmeyen rivayetlere karşı Seyf’in rivayetlerini kalkan olarak kullanmaktadır (s.63). Bu noktada yazarın Sünnî bakış açısını eleştirirken fitne dönemindeki hadiselerle ilgili Sünnî düşünceyi ne ölçüde yansıttığı tartışmaya açık olan sadece birkaç müellifin³⁰ eserini dikkate alması meselenin en azından Ehl-i Sünnet kaynakları açısından bile ciddi olarak tartışılmadığını göstermektedir. Diğer taraftan yazar ‘Abdullâh b. Sebe’ kıssasının uydurulduğunun en önemli delili olarak sahabenin bir fitnecinin emri altında hareket eden “basiretsiz bir topluluk” veya “başkasının elinde oyuncak” gibi gösterilmesini öne sürmektedir (s.65). Hâlbuki bu düşünce tamamen yazarın kurgusundan ibarettir. Çünkü İbn Sebe’ ile ilgili rivayetlerin hiç birisinde sahabe yazarın iddia ettiği şekilde gösterilmemektedir. Yine konuyla ilgili yazar İbn Sebe’ rivayetlerinde Mısırlıların Hz. ‘Alî, Kûfelilerin ez-Zubeyr b. el-‘Avvâm, Basralıların da Talha b. ‘Ubeydullâh’ı önder seçmeleriyle ilgili bölümün çok problemliliğini öne sürmektedir. Çünkü bu üç sahabenin bu şehir halklarıyla derin bağları yoktur (s.66). Ancak ez-Zubeyr b. el-‘Avvâm ve Talha b. ‘Ubeydullâh’ın buralarda gayr-i menkullerinin olduğuna dair rivayetler

²⁸ Yûsuf el-‘Îş’in önemli bir tespitini yukarıda zikretmiştik. Bkz. yukarıda 2 nolu dipnot.

²⁹ ‘Adnân Muhammed Milhîm, *el-Mu‘errihûne l-‘Arab ve l-Fitnetu l-Kubrâ* (Beirut: Dâru’l-‘Talî‘a, 2001), s.8 (Kitabın takdim yazısı).

³⁰ Ömer Rıza Doğrul, Sabri Hizmetli, Hüseyin Algül, ‘Alî Muhammed Şallâbî, [Ahmet] Çelebi, [Muhammed Salih] Ekinci (son iki isim metinde kaynak olarak kullanılmasına rağmen bibliyografyada yer almamaktadır.)

bulunmaktadır. Nitekim –yazarın da önceki sayfalarda zikrettiği üzere (s.49)– ez-Zubeyr b. el-‘Avvām’ın Kûfe ve Basra’da evi ve iktâ arazileri vardı.³¹ Talha b. ‘Ubeydullāh’ın da Irak’ın çeşitli bölgelerinde³² ve Basra’da Kanāt adıyla bilinen arazisinde bol gelir getiren tarla ve çiftlikleri bulunuyordu.³³ Bu bakımdan hem Kûfelilerin hem de Basralıların ez-Zubeyr b. el-‘Avvām ve Talha b. ‘Ubeydullāh’la çok önemli hukuklarının olduğu anlaşılmaktadır.

Dördüncü bölümde Hz. ‘Uşmān’a yöneltilen tenkitleri “haklı” ve “haksız” şeklinde iki ana başlık altında ele alan yazar birinci başlıkta başta vali atamaları olmak üzere halife tarafından bazı sahabilere “baskı yapılması” ve *himā*³⁴ arazilerinin “gasp edilmesi” gibi konular üzerinde durmaktadır. İkinci başlıkta da Hz. ‘Uşmān’ın Kur’an’ı çoğaltması, Minā’daki namazı mukim olarak kılması, cuma günü ikinci ezanı okutması, mescidin genişletilmesi ve yüzüğünü kuyuya düşürmesi gibi meseleleri ele almaktadır. Hz. ‘Uşmān’ın halifeliğinin ikinci döneminde sahabeye “hakaret”, “dayak” ve “sürgün” gibi cezalar verdiğini iddia eden yazar bu tavırlarından dolayı Medine’deki sahabilerin muhaliflere karşı Hz. ‘Uşmān’ın yanında yer almadıklarını ve onu yalnız bıraktıklarını iddia etmektedir (ss.108-109). Bu yöndeki kanaatini de bazı sahabilerle Hz. ‘Uşmān arasında yaşanan bir takım hadiselerle dayandırmaktadır. Bu noktada Ebū Zerr el-Ġifārī’nin önce Şam’da Mu‘āviye ile aralarında geçen hadiseleri ele alan yazar, konuyla ilgili eṭ-Ṭaberī’de bulunan Ebū Zerr’le ‘Abdullāh b. Sebe’nin görüştüğünü belirten rivayete dayanarak “Ebū Zerr’in İbn Sebe ile görüştüğünden sonra bu fikirleri edindiği ve muhalefete başladığı”nın iddia edildiğini öne sürmektedir. Ardından böyle bir durumda Ebū Zerr’in “bu fikirleri” yeni Müslüman olmuş bir Yahudiden öğrendiğinin ortaya çıkacağını ki bunun da Ebū Zerr’e hakaret olacağını iddia etmektedir (s.114). Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki yazarın kaynak olarak gösterdiği rivayette böyle bir iddiadan bahsedilmemektedir. Yazar söz konusu rivayete dayanarak önce bir iddia kurgulamış daha sonra kurguladığı bu iddianın kabul edilemeyeceğini kanıtlamaya çalışmıştır. Eṭ-Ṭaberī’de geçen rivayete baktığımızda Ebū Zerr’le görüşen ‘Abdullāh b. Sebe’nin ona “Ey Ebū Zerr!

³¹ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabakāt*, c.3, ss.108, 110; el-Meş’ūdī, *Murūcu’z-Zeheb*, tah. Muḥammed Muḥyiddīn ‘Abdulḥamīd (Kahire: Dāru’l-Fikr, 1973), c.2, s.342.

³² İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabakāt*, c.3, s.221.

³³ Abdülhâlik Bâkır, “Basra,” *DİA*, c.5, s.110.

³⁴ *Himā* özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi ve tahsis edilen araziyi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz. Hacı Mehmet Günay, “Himā,” *DİA*, c.18, ss.52-55.

Mu'âviye'ye şaşırıyor musun? Mal Allah'ın malıdır diyor. Şüphesiz her şey O'nundur. Fakat bu sözüyle o Müslümanlara ait olan malı kendi elinde biriktirmek istiyor" dediği zikredilmektedir.³⁵ Bir başka ifade ile söylemek gerekirse, Mu'âviye'nin "Mal Allah'ın malıdır" dediğini *muhtemelen* duymamış olan Ebū Zerr, 'Abdullāh b. Sebe'nin bu durumu kendisine haber vermesinden sonra Mu'âviye'ye gitmiş ve aralarında bir tartışma yaşanmıştır. Dolayısıyla Ebū Zerr'le 'Abdullāh b. Sebe' arasında sadece *bir cümlelik* konuşmanın geçtiği ve Mu'âviye ile aralarındaki esas tartışmanın 9/et-Tevbe Sûresi'nin 34. ayetinin sebab-i nüzûlüyle ilgili olduğu göz önünde bulundurulursa Ebū Zerr'in *kenz* ve *infāk* gibi konularda kendine has bir görüşünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle onun 'Abdullāh b. Sebe'den etkilendiğini söylemek biraz zor görünmektedir.

Ebū Zerr'in Medine'ye geldikten sonra Hz. 'Uşmān tarafından er-Rabeze'ye sürüldüğünü iddia eden yazar Sünnî geleneği bu sürgünü inkâr etmekle suçlamaktadır. Yazara göre Ebū Zerr'in er-Rabeze'ye kendi rızası ile gittiğini kabul eden Sünnî gelenek bu kanaatini Hz. Peygamber'in Ebū Zerr'e söylediği "Binalar Sel dağı eteklerine ulaşınca Medine'den ayrıl" sözüne dayandırmış ve "bu senaryo" sayesinde Ebū Zerr Hz. Peygamber'in emriyle Medine'den çıktığı için sürgün hadisesinin yaşanmadığını iddia etmiştir (s.116). Yazar Ebū Zerr'in er-Rabeze'ye sürüldüğünü iddia etmesine rağmen er-Rabeze'de bizzat Ebū Zerr'le görüşen Zeyd b. Vehb el-Cuhenî'nin³⁶ (ö.83/702) aktarmış olduğu ve Ebū Zerr'in er-Rabeze'ye kendi rızasıyla gittiğini belirten rivayeti³⁷ ve bu rivayetle aynı doğrultuda olan Muḥammed b. Sīrīn³⁸ (ö.110/729) ve Ebū Zerr'in yeğeni 'Abdullāh b. eş-

³⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, s.283.

³⁶ Tabiînin önde gelenlerinden olan Zeyd b. Vehb Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olmuş ancak onu görememiştir. Hz. 'Umer, Hz. 'Uşmān ve Hz. 'Alī gibi pek çok sahabiden hadis rivayet eden Zeyd *şika* kabul edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, c.6, ss.102-103; el-Buḥārī, *et-Tārīḥu'l-Kebīr* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), c.3, s.407. Er-Rabeze'de Ebū Zerr'le görüşen Zeyd Hz. 'Uşmān'ın vefatından sonraki Cemel ve Şifîn savaşlarında Hz. 'Alī'nin tarafında bulunmuştur. Dolayısıyla onun aktarmış olduğu rivayetler bu dönemdeki hadiselerin ana kaynaklarından birisidir. Bkz. Hossein Moderressi, *Tradition and Survival: A Bibliographical Survey of Early Shī'ite Literature* (Oxford: Oneworld, 2003), c.1, ss.80-81.

³⁷ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, IV, 226; el-Buḥārī, *Zekāt*, 4; eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vīli Āyi'l-Kur'ān* (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1984), c.10, ss.121-122; İbn Hacer, *Fethu'l-Bārī bi-Şerḥi Şaḥīḥi'l-Buḥārī*, tah. Muḥammed Fu'ād 'Abdulbākī ve diğerleri (Kahire: Dāru'l-Ma'rife, tsz.), c.3, s.274; el-Ḳaṣṭallānī, *İrşādu's-Sārī li-Şerḥi Şaḥīḥi'l-Buḥārī* (Kahire: Bulak, 1304), c.3, s.12.

³⁸ Rivayete göre Ebū Zerr Hz. 'Uşmān'ın kendi görüşüne meyiletmediğini görünce kendi isteği ile er-Rabeze'ye gitti. Bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, ss.284-285. Enes b. Mālik'in mevlası olan Muḥammed b. Sīrīn, 'Abdullāh b. 'Umer ve Ebū Hurayra gibi birçok sahabiden rivayetlerde bulunmuş ve kendisinden de Ḳatāde ve eş-Şa'bī rivayet etmiştir. *Şika* kabul edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, c.7, s.193; el-Buḥārī, *et-Tārīḥu'l-Kebīr*, c.1, s.90.

Şāmit'in³⁹ rivayetlerini ısrarla görmezden gelmiştir. Yazar bununla da kalmamış Hz. Peygamber'in hadisinin ve Ebū Zerr'in hanımı Umm Zerr'in aktarmış olduğu rivayetin “senaryo” olduğunu iddia etmiştir. Söz konusu rivayette Umm Zerr Hz. ‘Uşmān’ın Ebū Zerr’i er-Rabeze’ye sürmediğini, Hz. Peygamber’in kendisine söylemiş olduğu hadis üzerine onun Medine’den ayrıldığını bildirmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla üç tane görgü şahidinin (Zeyd b. Vehb, ‘Abdullāh b. eş-Şāmit ve Umm Zerr) aktarmış olduğu rivayetler dikkate alınırca yazarın konuyla ilgili öne sürdüğü iddiaların hiç birisinin kabul edilemez olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. ‘Uşmān’ın ‘Ammār b. Yāsir’le aralarında geçen hadiselerle gelince yazar kesin bir dille ‘Ammār b. Yāsir’in halife tarafından dövüldüğünü savunmaktadır (ss.120-121). Kaynaklara bakıldığında bu meselenin oldukça farklı rivayetlerle aktarıldığı görülmektedir. Buna göre ‘Ammār b. Yāsir farklı zamanlarda üç defa (ikisinde fitığı patlayıncaya kadar birisinde de bayılıncaya kadar) herkesin gözü önünde dövülmüştür.⁴¹ Ancak söz konusu rivayetler birbirleriyle karşılaştırıldığında bir takım çelişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ‘Ammār b. Yāsir’in anlaşılması olan Maḥzūmoğulları dövülme hadiselerinin sadece birisinden sonra şayet ‘Ammār ölürse onlar da Umeyyeoğulları’ndan bir kişiyi öldüreceklerini söyleyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır. Ancak diğer iki dövülme hadisesinden sonra Maḥzūmoğullarının herhangi bir tepkisinden bahsedilmemiş olması makul karşılanabilir mi? Yine rivayetlerden birisine göre ez-Zubeyr b. el-‘Avvām, Ṭalḥa b. ‘Ubeydullāh ve el-Mikdād b. ‘Amr’ın (el-Esved) da aralarında bulunduğu bir grup sahabe şikâyetlerini bir mektupla Hz. ‘Uşmān’a bildirmek için giderlerken yolda ‘Ammār b. Yāsir’i yalnız bırakmışlar ve olayın sonunda halife tarafından ‘Ammār b. Yāsir dövülmüştür. Bu noktada hepsi de Medine’de köklü ailelere mensup olan bu sahabeler neden ‘Ammār’ı yalnız bırakmış olabilirler? Kendi yazdıkları mektup sebebiyle fitığı patlayıncaya kadar dayak yiyen ‘Ammār’ı

³⁹ Rivayete göre ‘Abdullāh b. eş-Şāmit, Ğifār kabilesine mensup bir grup insanla birlikte Ebū Zerr’in Hz. ‘Uşmān’ın yanına girdiğini ve bu sırada Ebū Zerr’in Hz. ‘Uşmān’a “Ey Müminlerin Emiri! Beni onlardan mı sayıyorsun? Vallahi ben onlardan değilim ve onlara da yetişemem” dediğini aktarmıştır. Daha sonra Ebū Zerr’in er-Rabeze’ye gitmek için Hz. ‘Uşmān’dan izin istediğini, Hz. ‘Uşmān’ın da Ebū Zerr’e izin verdiğini hatta zekât develerinden bir tanesinin ona verilmesini emrettiğini söylemiş ve rivayetin son kısmında da kendisinin Ebū Zerr’le birlikte er-Rabeze’ye gittiğini bildirmiştir. Özet şeklinde verdiğimiz rivayetin tamamı için bkz. İbn Sa’d, *eş-Ṭabaḳāt*, c.4, s.232. Tabiiinden olan ‘Abdullāh b. eş-Şāmit *şika* kabul edilmiştir. Bkz. İbn Sa’d, *eş-Ṭabaḳāt*, c.7, s.212; el-Buḥārī, *et-Tāriḫü l-Kebīr*, c.5, s.118.

⁴⁰ Hz. Peygamber’in hadisi ve Umm Zerr’in açıklamasıyla ilgili bkz. el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *el-Mustedrek alā ş-Sahīḫayn* (Kahire: Dāru’l-Harameyn, 1417/1997), c.3, s.420.

⁴¹ El-Belāzurī, *Ensāb*, c.5, ss.48-49; *el-İmāme ve’s-Siyāse*, c.1, ss.35-36.

savunmaları veya en azından Hz. ‘Uşmân’a tepki göstermeleri gerekmez miydi? Ayrıca Ebū’z-Zinād’ın (ö.130/748) Ebū Hurayra (ö.58/678) yoluyla aktarmış olduğu rivayete göre Hz. ‘Uşmân muhasara altındayken halifenin evine su götürülmesine karşı çıkan isyancılara “Subhanallah! ‘Uşmân Rûme kuyusunu satın almış siz ise onun suyunu ona vermiyorsunuz. Suyun ulaştırılmasını engellemeyin” deyip Hz. ‘Alî ile birlikte Hz. ‘Uşmân’a suyun ulaştırılmasını sağlayan⁴² ‘Ammâr b. Yāsir’in halifeyle aralarında geçen bunca hadiseden sonra bu şekilde davranması nasıl açıklanabilir? Diğer taraftan eyaletlerden gelen şikâyetler üzerine bazı kişileri teftiş için görevlendiren Hz. ‘Uşmân’ın kendisine muhalefet ettiği için üç defa dövdüğü (veya dövdürdüğü) bir kişiyi Mısır’a göndererek⁴³ bu kadar kritik bir göreve getirmesi veya ‘Ammâr’ın kendisine verilen bu görevi kabul etmesi makul karşılanabilir mi? Yazar her ne kadar bu soruya Hz. ‘Uşmân’ın ‘Ammâr’dan neden özür dilediğinin açıklanması gerektiğini söyleyerek cevap vermiş (s.122, dn.211) olsa da kanaatimizce bu özürlü anlamlı kılan ‘Ammâr b. Yāsir’in Hz. ‘Uşmân’ın bilgisi dışında ve sadece bir defa elçisi tarafından dövülmesidir. Nitekim olayın ardından Hz. ‘Uşmân ‘Ammâr b. Yāsir’den özür dilemiş ve eğer isterse kendisine kısas uygulayabileceğini söylemiştir.⁴⁴

Kitabın beşinci ve son bölümünde Hz. ‘Uşmân’ın öldürülmesiyle sonuçlanan gelişmeler ve bu süreçte sahabenin tavrı üzerinde durulmaktadır. Garnizon kentlerdeki isyancıların Medine’ye gelmesinden önce bizzat sahabe tarafından bu kişilere mektup yazıldığını ileri süren yazar halifenin kendi sözlerini dinlemeyen Medine’deki sahabenin Hz. ‘Uşmân’a baskı oluşturabilmek için böyle davrandığını ve diğer kentlerdeki insanları bu konuda “taşeron olarak” kullandığını iddia etmektedir (ss.146-147). Bilindiği üzere isyancıların Medine’ye gelmesinin en önemli nedenlerinden birisi de Hz. ‘Alî, Hz. ‘Ā’işe, ez-Zubeyr b. el-‘Avvâm ve Talha b. ‘Ubeydullâh gibi sahabenin ağzından isyancılara mektup yazılmasıdır.⁴⁵ Ancak kaynakların konuyla ilgili aktarmış olduğu ve yazarın dikkate almadığı diğer rivayetlere bakıldığında bizzat bu sahabilerin yazılan mektupları tekzip ettikleri görülmektedir. Nitekim bir rivayete göre isyancılar Medine’ye geldikten sonra Hz. ‘Alî’ye neden kendilerine mektup yazdığını sorunca o kesinlikle

⁴² Muhibbuddîn eṭ-Ṭaberî, *er-Riyādu’n-Naḍira fî Menākibi’l-‘Aşera* (Kahire: Dāru’t-Te’lif, 1372/1953), c.2, s.196.

⁴³ Eṭ-Ṭaberî, *Tārîḫ*, c.4, s.341.

⁴⁴ Muhibbuddîn eṭ-Ṭaberî, *er-Riyādu’n-Naḍira*, c.2, s.196. El-Belāzurî Hz. ‘Uşmân’ın ‘Ammâr’dan özür dilemesiyle ilgili rivayetin son kısmına yer vermemiştir. Bkz. *Ensâb*, c.5, ss.51-52.

⁴⁵ El-Belāzurî, *Ensâb*, c.5., s.60; eṭ-Ṭaberî, *Tārîḫ*, c.4, s.367.

böyle bir mektup yazmadığını söylemiştir.⁴⁶ Yine Zeyd b. Şābit'in (ö.45/665 [?]) aktarmış olduğu bir başka rivayete göre isyancılar geldikten sonra Hz. 'Alī onların yaptıkları şeylerde kendisinin hiçbir dahlinin bulunmadığını ve bu konuda onlara herhangi bir emir de vermediğini bildirmiştir.⁴⁷ Ayrıca isyancıların Medine'ye gelmesinden sonra adı geçen bu sahabilerin isyancılar tarafından kendilerine sunulan tekliflerin hiç birisini kabul etmemiş olması⁴⁸ ve muhasara esnasında hem kendilerinin⁴⁹ hem de çocuklarının⁵⁰ Hz. 'Uşmān'a yardım etmeye çalışmaları bu mektuplarla herhangi bir ilişkilerinin olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Medine'de de sahabenin muhalefet bayrağını yükselttiğini ileri süren yazar İbn 'Asākir'den bir rivayet aktararak Medineliler arasında halifenin öldürülmesinin konuşulduğunu hatta 'Abdullāh b. Selām'ın (ö.43/663-64) "Onu öldürmeyin" demesine rağmen Medinelilerden bir kişinin "Onu öldüreceğim" dediğini iddia etmektedir (s.148). Ancak ilgili rivayete bakılırsa yazarın cümlelerin başındaki olumsuzluk bildiren *mā* edatını ya fark etmediği ve bundan dolayı rivayeti yanlış anladığı ya da söz konusu edatı görmezden gelerek rivayeti tahrif ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü iki farklı tarihi verilen rivayetin ilkinde, bu kişiler 'Abdullāh b. Selām'a "Vallahi onun öldürülmesini istemiyorsun" demektedir; ikincisinde de yine 'Abdullāh b. Selām'a "Vallahi onu öldürmek istemiyoruz" demektedirler.⁵¹ Hz. 'Uşmān'ın muhasara altına alınmasıyla ilgili gelişmelerin ele alındığı bundan sonraki kısımda halifenin önce Medineliler tarafından kuşatıldığı daha sonra Mısırlıların gelmesiyle de kuşatmanın onlar tarafından devralındığı iddia edilmektedir. Hz. 'Uşmān'ın birinci defa Medineliler tarafından kuşatma altına alınmasıyla ilgili yazarın ifadelerini aynen zikretmek istiyoruz.

... Mervan, halifeye gelerek Mısırlıların geri dönüşü sebebiyle halka konuşma yapmasını ve bu konuşmasında Mısırlıların kendi yanlışlarını anladıklarını ve kendi haksızlıkları ortaya çıkınca geri döndüklerini (Taberi, IV, 360) ifade etmesini, değilse yine itiraz ve şikayetler olacağı konusunda

⁴⁶ Hālıfe b. Hāyyāt, *Tārīh*, tah. Suheyl Zekkār (Beyrut: Dāru'l-Fıkr, 1993), s.125; et-Taberī, *Tārīh*, c.4, s.355.

⁴⁷ İbn Şebbe, *Tārīh*, c.4, s.1205.

⁴⁸ Et-Taberī, *Tārīh*, c.4, s.350; İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil fı't-Tārīh*, tah. Johannes Tornberg (Beyrut: Dāru Sādir, 1965, c.3, s.159; ez-Zehebī, *Tārīhu'l-İslām: 'Ahdu'l-Hulefā'ı'r-Rāşidīn*, tah. 'Umer 'Abdusselām Tedmurī (Beyrut: Dāru'l-Kitābī'l-'Arabī, 1987), s.439.

⁴⁹ El-Belāzurī, *Ensāb*, c.5., ss.68-69; el-Mes'ūdī, *Murūcu'z-Zeheb*, c.2, s.353; İbn 'Asākir, *Tārīh*, c.39, ss.372-373.

⁵⁰ Et-Taberī, *Tārīh*, c.4, ss.350, 385, 389; İbn Şebbe, *Tārīh*, c.4, s.1206.

⁵¹ İbn 'Asākir, *Tārīh*, c.39, ss.350-351. Rivayeti aktaran Eflāh isimli şahıs bu konuşmanın ardından 'Abdullāh b. Selām'ın "Vallahi onu öldüreceksiniz" dediğini aktarmıştır.

ısrar edince, halife bu mahiyette bir konuşma yaptı. Halifenin muhaliflere söz verdiği halde sözünden cayması sebebiyle Medineliler arasında itirazlar yükseldi ve mescitte halifeyi taşladılar (Taberi, IV, 353). Bunun üzerine halife baygın şekilde evine götürüldü (Taberi, IV, 364). Ardından Medineliler, Mısırlılar gelmeden önce gruplar halinde halifenin evini kuşattılar (Taberi, IV, 394). Medinelilerin halifenin evini kuşatmaları Mısırlıların gelişine kadar tam on iki gün sürdü (Taberi, IV, 405). (s.151)

Yazarın iddialarıyla ilgili iki hususa işaret edilmelidir.

(1) Yazar Hz. ‘Uşmān’ın muhasara altına alınmasından önceki gelişmelerle ilgili rivayetleri birbiriyle kopuk bir şekilde artarda sıralamış ve “halifenin sözünden cayması” gibi rivayette yer almayan bir konuyu da varmış gibi göstererek meseleyi anlaşılabilir bir hale sokmuştur. Yazarın ikinci sırada zikrettiği rivayette Mısırlıların mescide gelmesi üzerine Hz. ‘Uşmān’ın minbere çıkarak konuşma yapması⁵² ve bu esnada Zeyd b. Şābit ve Muḥammed b. Mesleme gibi sahabilerle aralarında [Basra’dan gelen] Ḥukeym b. Cebele ve Muḥammed b. Ebī Ḳuteyra gibi kişilerin de olduğu Mısırlılar arasında geçen tartışmalar ve sonrasında bu kişilerin hem Medinelileri hem de Hz. ‘Uşmān’ı taşlamalarından bahsedilmektedir. Bu noktada Ḥukeym b. Cebele ve Muḥammed b. Ebī Ḳuteyra gibi şahısların isimlerini gör(e)meyen yazar Medinelilerin Hz. ‘Uşmān’ı taşladıklarını iddia etmiştir.

(2) Yazar eṭ-Ṭaberī’de “Mısırlılar gelmeden önce ‘Uşmān muhasara edilmişti. Mısırlılar Cuma günü geldi ve bir sonraki cuma onu öldürdüler”⁵³ şeklinde zikredilen rivayeti tahrif ederek “Ardından Medineliler, Mısırlılar gelmeden önce gruplar halinde halifenin evini kuşattılar” diyerek aktarmıştır. Yine İbn ‘Abbās’ın nakletmiş olduğu rivayette yer almayan “Medinelilerin halifenin evini kuşatmaları” ifadesini de varmış gibi göstererek metni tahrif etmiştir. Dolayısıyla yazarın aktarmış olduğu rivayetlerde Mısırlıların gelmesinden önce Hz. ‘Uşmān’ın muhasara altında olduğuna dair bilgiler bulunmakla birlikte yazarın iddia ettiği gibi bu muhasarayı Medinelilerin başlattığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak burada çözüme kavuşturulması gereken mesele Mısırlılar gelmeden önce muhasaranın kimin tarafından yapıldığıdır. Eṭ-Ṭaberī’nin konuyla ilgili aktarmış olduğu üç rivayet meselenin aydınlatılması için bize ipucu vermektedir. İbn ‘Abbās’ın

⁵² Hz. ‘Uşmān yaptığı konuşmada “Ey Düşmanlar! Medineliler sizin Hz. Peygamber tarafından lanetlendiğinizi biliyor. Hatalarınızın sevaplarla silin. Allah bir kötülüğü ancak bir iyilikle siler” demıştır. Bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, s.353.

⁵³ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, c.4, s.394.

aktarmış olduğu (ve yazarın da en sonda kullandığı) birinci rivayete göre Hz. ‘Uşmān son defa muhasara altına alındığından bahsedince ‘İkrime, İbn ‘Abbās’a “İki defa mı kuşatma oldu?” diye sormuştur. İbn ‘Abbās da Hz. ‘Uşmān’ın iki defa muhasara altına alındığını, ilk muhasaranın on iki gün sürdüğünü, Hz. ‘Alī’nin Mısırlıları Zū Hūşub’da karşıladığını ve onları Zū Hūşub’dan uzaklaştırdığını söylemiştir.⁵⁴ İkinci rivayete göre Mısırlılar Medine’ye ilk gelişlerinde Zū Hūşub denilen yerde konaklamışlar ve Muḥammed b. Mesleme ensârdan elli kişiyle birlikte Mısırlıların oradan uzaklaşmasını sağlamıştır. Ancak bu esnada el-Eşter en-Neḥaī ve Hūkeym b. Cebele yanlarında bulunan bazı şahıslarla Medine’de kalmışlardır.⁵⁵ Bu rivayetin uzun bir versiyonu daha bulunmaktadır. Buna göre ensârdan bir grup sahabiyle Mesleme b. ‘Abdumelik, muhâcirlerden bir grup sahabiyle de Hz. ‘Alī Zū Hūşub’da Mısırlılarla konuşmuşlar ve Mısırlıların oradan ayrılmalarını sağlamışlardır.⁵⁶ Bu rivayetler birlikte düşünülürse isyancıların Zū Hūşub denilen yere gelmeleriyle Medine birinci defa kuşatılmış ve başta Hz. ‘Alī olmak üzere birçok sahabinin gayretleri sonucu Mısırlıların buradan uzaklaşmasıyla kuşatma sona ermiştir. Fakat bu ilk kuşatmanın ardından el-Eşter en-Neḥaī, Hūkeym b. Cebele ve yanlarında bulunan bazı şahıslar Medine’de kalmışlardır. Daha sonra Hz. ‘Uşmān’ın kölesinin taşıdığı ve Mısırlı asilerin cezalandırılması için halife tarafından Mısır valisi ‘Abdullāh b. Sa’d b. Ebī’s-Serḥ’e yazıldığı iddia edilen mektubun ele geçirilmesi sonucu Mısır, Basra ve Kūfeli isyancıların hep birlikte Medine’ye girmeleriyle (yirmi günle iki ay arasında sürdüğü söylenen) ikinci kuşatma gerçekleşmiş ve sonunda Hz. ‘Uşmān şehit edilmiştir.

“İkinci Kuşatma” başlığı altında garnizon kentlerden gelen isyancıların mektup sebebiyle ikinci defa Medine’ye gelmeleri ele alınmaktadır. Bu noktada isyancıların ikinci kuşatmayı başlattıktan sonra sahabenin Hz. ‘Uşmān’ı yalnız bıraktığını iddia eden yazar bu esnada Hz. ‘Alī, Ṭalḥa b. ‘Ubeydullāh ve ez-Zubeyr b. el-‘Avvām gibi önde gelen sahabilerin çocuklarının Hz. ‘Uşmān’ı korumak için evinin önünde nöbet tuttuğunu bildiren rivayetlerin bu sahabileri tenzih etmek adına uydurulduğunu söylemektedir. Bu yöndeki iddiasını da şöyle temellendirmektedir:

Gerçekten de bin kişilik bir muhasaracı gruba karşı 3 tane sahabi çocuğunun halifeyi koruması mümkün değildir. Çünkü bu gençler kapıda nöbet tutarken halifenin kapısının nasıl yakılabildiği sorusu da muallakta

⁵⁴ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, ss.405-406.

⁵⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, s.375.

⁵⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, ss.359-360.

kalmaktadır. Onların kapıda hiçbir çarpışmaya katılmamaları bu rivayetler konusunda şüpheyi arttıracak delillerdendir ... Bu rivayetlerin uydurma olduğu, kapıya gönderilen sahabe çocuklarının Hz. Osman'ın katlinden sorumlu tutulan ve bununla itham edilen aşere-i mübeşşere'den sayılan bu üç sahabinin çocukları olmasından da bellidir. Böylece bu sahabilerin halifenin katlinden sorumlu olmadıkları konusunda bir delil sunulmuş olacaktır. Kaldı ki bu sahabilerden Talha'nın bizzat kuşatmacılar içinde bulunurken oğlunu kapıyı koruması için göndermesi kadar tuhaf bir şey olamaz. (s.168)

Yazarın iddialarıyla ilgili iki noktaya temas etmek gerekir.

(1) Yazar Hz. 'Uşmān'ın muhasara edildiği sırada onu korumaya gelen sahabe çocukları ve diğer kişilerin sayısı ile ilgili rivayetleri adeta görmezden gelmiştir. Konuyla ilgili rivayetlerde Hz. 'Uşmān'ı savunmaya gelenlerin sayısı ile ilgili farklı rakamlar⁵⁷ verilmekle birlikte bu kişilerin isyancılarla savaşmak için Hz. 'Uşmān'dan izin istedikleri bildirilmektedir. Nitekim bu sırada, 'Abdullāh b. ez-Zubeyr, 'Abdullāh b. 'Umer, Ebū Hurayra ve 'Abdullāh b. 'Amir b. Rabī'a gibi şahıslar Hz. 'Uşmān'a gelerek isyancılarla savaşmak istemiş fakat Hz. 'Uşmān hiçbir surette buna müsaade etmemiştir. Hatta Zeyd b. Şābit, bu sırada Hz. 'Uşmān'a "Ensār kapıda bekliyor. Eğer istersen ikinci defa ensār olmaya hazırız" diyerek kendisini korumak için ellerinden ne geliyorsa yapmaya hazır olduklarını söylemiş ancak Hz. 'Uşmān "Buna hiç gerek yok. Geri çekilin ve evinize gidin" diyerek⁵⁸ kan dökülmesine razı olmamıştır.

(2) Yazarın Talha b. 'Ubeydullāh'la ilgili iddiasına gelince Hz. 'Uşmān'a karşı isyancıların yanında yer aldığı ve hatta onu kuşatanlar arasında bulunduğu iddia edilen Talha b. 'Ubeydullāh'ın oğlunu Hz. 'Uşmān'ı savunmak için göndermesi nasıl izah edilebilir? Diğer taraftan Talha b. 'Ubeydullāh'ın Hz. 'Uşmān'ın ölümünden sonra onun katillerini bulma konusunda yavaş davranan Hz. 'Alī'ye muhalefet etmesi bütün bu iddialarla birlikte nasıl değerlendirilmelidir? Yine Talha b. 'Ubeydullāh'ın Hz. 'Uşmān'ın öldürülmesinden duyduğu acıyı ifade ettikten sonra kendisine isyancıların onu öldürdükleri için pişman oldukları söylenince "Yazıklar olsun onlara" diyerek⁵⁹ tepkisini ortaya koyması ve başta Basralılar olmak

⁵⁷ Rivayetlerde bu sayının yüz, altı yüz ve yedi yüz olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, c.3, s.71; el-Belāzurī, *Ensāb*, c.5., s.74; *el-İmāme ve's-Siyāse*, c.1, s.41; Muhibbuddīn et-Taberī, *er-Riyādu'n-Nağıra*, c.2, s.162.

⁵⁸ Rivayetler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, c.3, s.70; Hālifē b. Hāyyāt, *Tārīh*, s.129; İbn 'Asākir, *Tārīh*, c.39, s.396.

⁵⁹ Et-Taberī, *Tārīh*, c.4, s.392.

üzere isyancılara yaptıkları şeylerden kendisinin uzak olduğunu tekrar tekrar söylemesi⁶⁰ nasıl yorumlanmalıdır? Bu ve benzeri sorulara cevap aramaktan ziyade yapay bir takım gerekçelerle rivayetleri reddeden yazarın bakış açısıyla bu meselenin anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Netice itibariyle bütün bu hususlar göz önünde bulundurulursa Talha b. 'Ubeydullāh'ın oğlunu Hz. 'Uşmān'ı korumak için göndermesi, Talha'nın oğlunun Hz. 'Uşmān'ı koruyanlar arasında olmadığını değil, yazarın iddiasının aksine Talha b. 'Ubeydullāh'ın isyancılar içerisinde yer almadığını göstermektedir.

Son olarak bazı meseleler üzerinden değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız kitapla ilgili üç ana hususa daha işaret ederek yazıyı tamamlayalım.

(1) Akademik gayelerle kaleme alınan çalışmalarda okuyucunun yazardan beklediği en önemli husus kaynak değerlendirmesidir. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse hem Batı'da hem de İslam dünyasında üzerinde birçok çalışma yapılmış bir konu “farklı” bir bakış açısıyla ele alınmak isteniyorsa yazarın kendisinden önce yapılmış çalışmalardan haberdar olması ve bunları tahlil etmesi gerekmektedir. Bu sayede okuyucu konuyla ilgili yapılan yorumlara yazarın ne tür katkılar sağladığını veya ulaştığı sonuçlar bakımından akademik olarak hangi boşluğu doldurduğunu daha net bir şekilde değerlendirme imkânına sahip olacaktır. Ancak bu konuda öne çıkan eserleri⁶¹ ve bu eserlerdeki iddiaları tartışmayan yazarın böyle bir beklentiyi karşıladığını söylemek mümkün değildir.

⁶⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḥ*, c.4, s.432.

⁶¹ Martin Hinds, “Kūfan Political Alignments and Their Background in the Midseventh Century AD,” *International Journal of Middle East Studies* 2:4 (1971), ss.346-367; Hinds, “The Murder of the Caliph 'Uthmān,” *International Journal of Middle East Studies* 3:4 (1972), ss.450-469; Alan John Cameron, *Abū Dharr al-Ghifārī: An Examination of His Image in the Hagiography of Islam* (Londra: Royal Asiatic Society, 1982); Yūsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Umeviyye* (Dimeşk: Dāru'l-Fikr, 1985); 'Abdul'aziz Dürī, *İslam Tarihi: Bir Önsöz*, terc. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991); Dürī, *İslam İktisat Tarihinə Giriş*, terc. Sabri Orman (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991); Hayrettin Yücesoy, *Taṭavvuru'l-Fikri's-Siyāsī 'inde Ehli's-Sunne* (Amman: Dāru'l-Beşir, 1993); Wilferd Madelung, *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate* (New York: Cambridge University Press, 1997); 'Adnān Muḥammed Milḥim, *el-Mu'erriḥüne'l-'Arab ve'l-Fitnetu'l-Kubrā* (Beyrut: Dāru'ṭ-Talī'a, 1998); Muḥammed b. 'Abdullāh el-Gabbān, *Fitnetu Makteli 'Uşmān b. 'Affān* (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykān, 1999); Hişām Cu'ayt, *el-Fitne, Arapça'ya terc. Ḥalīl Aḥmed Ḥalīl* (Beyrut: Dāru'ṭ-Talī'a, 1999); Fu'ad Jabali, *The Companions of The Prophet: A Study of Geographical Distribution and Political Alignments* (Leiden: Brill, 2003); Hossein Modarresi, *Tradition and Survival: A Bibliographical Survey of Early Shī'ite Literature* (Oxford: Oneworld, 2003); R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, terc. Murteza Bedir & Fuad Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004); 'Abdul'aziz Dürī, *Neş'etu 'İlmi't-Tārīḥ 'inde'l-'Arab* (Beyrut: Merkezi Dirāsāti'l-Vaḥdeti'l-'Arabiyye, 2005); Muḥammed Emḥazūn, *Taḥkīku Mevākifi's-Şahābe fi'l-Fitne* (Kahire: Dāru's-Selām, 2005); Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (Harlow: Longman, 2005); Muḥammed b. Ṭāhir el-Berzencī, *Şahīḥu ve Da'ifu Tārīḥi't-Ṭaberī* (Dimeşk & Beyrut: Dāru İbn Keşir, 2007); Heather Keaney, “Confronting the Caliph: 'Uthmān b. 'Affān in Three 'Abbasid Chronicles,” *Studia Islamica* 1 (2011), 37-

(2) Tarih kaynaklarının bu dönemdeki olayları çok ayrıntılı ve birbiriyle çelişen bir yığın rivayetle aktardığı göz önünde bulundurulursa söz konusu olaylarla ilgili kesin bir sonuca varmak biraz zor görünmektedir. Kanaatimizce bu dönemdeki olaylarla ilgili rivayet farklılıklarını tek tek tespit edip bu rivayetleri aktaran râvileri de inceledikten sonra ancak bir takım çıkarımlarda bulunmak mümkün olacaktır. Bu noktada yazarın rivayetlere yaklaşımıyla ilgili üç ana hususa işaret edilmelidir: (a) Yazarın rivayetleri incelerken ne tür bir kritere sahip olduğu belli olmamakla birlikte “savunmacı bir refleksle” aktarıldığını öne sürerek birçok rivayeti reddettiği görülmektedir. (b) Rivayetlere parçacı bir yaklaşım sergileyen yazarın aynı konuyla ilgili rivayetleri ya birbirinden bağımsız olarak ele aldığı ya da rivayetin sadece bir cümlesini/bölümünü dikkate alarak bir takım çıkarımlarda bulunduğu veya genellemeler yaptığı anlaşılmaktadır. (c) Yazarın alıntı yaptığı bazı rivayetlerde rivayetin aslında olmamasına rağmen sanki bu ifadeler rivayette varmış gibi eleştiride bulunduğu veya değerlendirme yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla okuyucunun kitabı okurken bu üç hususu göz önünde bulundurmasını ve kitaptaki bilgilerle kaynak olarak gösterilen eserdeki bilgileri karşılaştırmasını tavsiye ediyoruz.

(3) Gerek dipnot gösterirken ve gerekse eserlerin künyeleri yazılırken dikkatsiz davranıldığı görülmektedir. Mesela, [Şemseddin] Sivasi, 190 (s.22, dn.59); [Ahmet] Çelebi, 85 ve 138 (ss.64 ve 85, dn.171 ve 188); [Muhammed Salih] Ekinci, 131, 118 (s.156 ve 173, dn.78 ve 192); Demir, 113, 110, 112 (s.170, 173, 176, dn.179, 196, 212) olarak verilen kaynaklar bibliyografyada bulunmamaktadır.⁶² Yine bibliyografyada her birisinin birden fazla eseri bulunmasına rağmen dipnot gösterirken sadece yazarların soy isimleri, eserlerin de sayfa numaraları verilmiştir. Bu da okuyucunun kitaptaki bilgiyi yazarın hangi eserden aldığını öğrenmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Mesela, Zehebi, 166 (s.127, dn.241); Apak, 239 (s.91, dn.48); Ayar, 191 (s.95, dn.69).

65 Sean W. Anthony, *The Caliph and the Heretic: Ibn Saba' and the Origins of Shī'ism* (Leiden: Brill, 2012).

62 Şemseddin Sivâsî, *Dört Halifenin Menkıbeleri*, haz. Ahmet Kargılı ve Osman Yakupoğlu (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2005); Ahmed Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, terc. Hasan Fehmi Ulus (İstanbul Seriyeye Yayınları, 1997); Muhammed Salih Ekinci, *Tarihte Metot ve Tarihi Tetkikler Işığında Sahabe Dönemi*, terc. Mehmet Ecir Eşiyok (Konya, tsz.); Halis Demir, “Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi,” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2008), ss.77-119.

